

МІСЦЕ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті узагальнено теоретичні дані щодо понятійного апарату когнітивної лінгвістики у сучасному мовознавстві, визначено базове поняття когнітивної лінгвістики – концепт. Звернено увагу на його багатоступовість, оцінено пропозиції щодо способів його класифікації та аналізу.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, концептосфера, методи аналізу та класифікації.

В статье обобщены теоретические данные о понятийном аппарате когнитивной лингвистики в современном языкознании, определено базовое понятие когнитивной лингвистики – концепт. Акцентированно внимание на его многослойности, оценены предложения к его классификации и анализу.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, концептосфера, методы анализа и классификации.

The article determines the basic notion of cognitive linguistics, namely «the concept», as well as focuses on the concept multi-level structure, considers the suggestions concerning the methods of its research and displays the ways this analysis and classification.

Key words: concept, term concept, concept sphere, methods of analysis and classification.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Сучасна лінгвістика розглядає мову як суспільне явище, тісно пов'язане з культурою та історією того чи іншого народу. У центрі уваги стоїть особистість носія мови, яка розкривається через дослідження мови людини, яка віддзеркалює духовну сутність, мотивацію та ціннісну ієрархію, існуючу у свідомості носія мови. Аналізується мова в людині та людина в мові, ті звороти і вирази, які вона найбільш часто вживає, до яких у неї виявляється найвищий рівень емпатії. Людський інтелект, як і сама людина, не мислимий поза мовою і мовною здатністю, як здатністю до творення і сприйняття мовлення. Мова втручається в усі розумові процеси, створює нові ментальні простори.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Представниками когнітивного підходу в семантиці є переважно американські вчені Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джекендофф, Ч. Філмор, Л. Талмі, А. Гольдберг, Дж. Тейлор, Ж. Фоконьє, Б. Рудзка-Остін, А. Ченкі.

У вітчизняному мовознавстві проблемами когнітивної лінгвістики займаються М. Болдирев, І. Бровченко, О. Воробйова, С. Жаботинська, В. Карасик, Т. Луньова, В. Манакін, М. Полюжин, Т. Радзівська, Ю. Апрессян, М. Кочерган, Й. Стернін, Г. Уфімцева.

Метою дослідження є аналіз останніх публікацій та узагальнення теоретичних даних щодо

понятійного апарату когнітивної лінгвістики у сучасному мовознавстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Когнітивна лінгвістика досліджує ментальні процеси, що відбуваються при сприйнятті, осмисленні, пізнанні дійсності свідомістю, а також види і форми їх ментальних репрезентацій. Вона входить як складова частина до когнітології – інтегральної науки про когнітивні процеси у свідомості людини, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу. Когнітологія досліджує моделі свідомості, пов'язані з процесами пізнання, з набуттям, виробленням, зберіганням, використанням, передачею людиною знань, з репрезентацією знань і обробкою інформації, яка надходить до людини різними каналами, з переробленням знань, прийняттям рішень, розумінням людської мови, логічним виведенням, аргументацією та з іншими видами пізнавальної діяльності [5, с. 24].

Відмінність когнітивної лінгвістики від інших когнітивних наук полягає в матеріалі, що досліджується. Вона досліджує свідомість на матеріалі мови. Когнітивна лінгвістика – мовознавчий напрям, у якому функціонування мови розглядається як різновид когнітивної, тобто пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища [10, с. 169]. Відмінними від інших є і методи когнітивної лінгвістики. Вона досліджує когнітивні процеси, робить висновки

про типи ментальних репрезентацій у свідомості людини на основі застосування наявних в її розпорядженні власне лінгвістичних методів аналізу з подальшою когнітивною інтерпретацією результатів дослідження.

Ключовими поняттями когнітивної лінгвістики є поняття інформації та її обробки людським розумом, поняття структур знання та їхня репрезентація у свідомості особистості і мовних формах. Разом із іншими науками, що входять до когнітології, вона намагається відповісти на питання про те, як організована свідомість людини, як людина пізнає світ, які відомості про світ стають знанням, як створюються ментальні простори. Значення мови є надзвичайним, саме через мову, з одного боку, об'єктивується розумова діяльність, та з іншого – її вивчення – це шлях дослідження пізнання, тому що когнітивні та мовні структури існують у певних співвідношеннях. Когнітивна лінгвістика досліджує, як пов'язані структури людських знань з мовними формами, як вони представлені у свідомості людини.

Предметом когнітивної лінгвістики є проблема ролі мови у процесах пізнання світу, процесах його оформлення у вигляді понять, які закріплено мовними знаками, проблема співвідношення концептів з мовними картинами світу.

У сучасній когнітивній лінгвістиці стрижневим стає поняття концепт, яке як термін все частіше використовується дослідниками, які розглядають проблеми мовного подання когніцій [3, с. 26]. Саме це ключове поняття відрізняє когнітивну лінгвістику від інших напрямів дослідження семантики. Це поняття не має однозначного визначення, зміст концепту дуже істотно варіюють у концепціях різних наукових шкіл та окремих учених. Це пов'язано із тим, що концепт має двоїсту сутність – психічну та мовну, – і це дає великий простір для тлумачення.

В. Карасик наводить низку підходів до концептів, розвинутих різними науковцями:

- концепт – ідея, що включає абстрактні, конкретно-асоціативні і емоційно-оціночні ознаки, а також спресовану історію поняття;

- концепт – особистісне осмислення, інтерпретація об'єктивного значення і поняття як змістовного мінімуму значення;

- концепт – це абстрактне наукове поняття, вироблене на базі конкретного життєвого поняття;

- концепт – сутність поняття, явища у своїх змістовних формах – в образі, понятті, символі;

- концепт – своєрідні культурні гени, що входять до генотипу культури, інтегровані функціонально-системні, багатовимірні (як мінімум тривимірні) ідеалізовані формоутворення, що спираються на понятійний або псевдопоятийний базис [4, с. 12-13].

Австралійська дослідниця А. Вержбицька розрізняє:

- концепт-мінімум – це неповне знання смислу слова (відома реалія, але не все, що її стосується; у практиці вона для нього не є важливою);

- концепт-максимум – охоплює всебічне знання смислу слова, його енциклопедичну додачу, професійні знання про реалію.

В роботі Н. Арутюнової термін *концепт* наділяється власним статусом. Вживання цього терміна пов'язується з розширенням предметного поля лінгвістики за рахунок взаємодії з філософією і психологією. З підвищенням інтересу до проблеми «людина в мові» інтерпретація терміна концепт стала орієнтуватися на «сенса, який існує в людині і для людини, на інтер- і інтрапсихічні процеси, на означування й комунікацію» [6, с. 147-148].

За О. Кубряковою, концепт – це одиниця свідомості та інформаційної структури, що відображає людський досвід, а також «оперативна одиниця пам'яті, всієї картини світу, квант знання» [7, с. 90-93].

М. Телія визначає концепт, як «все те, що ми знаємо про об'єкт в усій екстенсії цього знання». Він є семантичною категорією найбільш високого ступеня абстракції, що включає в себе приватні значення конкретизації загальної семантики.

Для Ю. Степанова концепт – мікромодель культури, він породжує її і породжується нею [10, с. 40-76].

У дослідженнях А. Залевської концепт визначається як спонтанно функціонуюче в пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, що підпорядковується закономірностям психічного життя людини і внаслідок цього, через низку певних параметрів, відрізняється від понять значень як продуктів наукового опису з позиції лінгвістичної теорії [2, с. 39].

Один із засновників учення про концепт С. Аскольдов визначає його як «мисленнєве утворення, яке заміщує нам у процесі думання неозначену множинність предметів того самого роду» [1, с. 269]. Концепт не завжди є заміником реальних предметів, він може замінити певні частини предмета чи реальних дій [1, с. 270].

Концепти ідеальні і кодується у свідомості одиницями універсального предметного коду, які мають предметно-образний, тобто чуттєвий характер, а його універсальність зумовлена тим, що він є у всіх без винятку носіїв мови, хоча він різний у кожного індивіда, оскільки віддзеркалює суб'єктивний чуттєвий досвід людини, особисто нею отриманий у житті через органи чуття. Одиниця універсального предметного коду – найбільш яскрава, наочна, стійка особиста частина концепту, що має образну природу. Образ, що становить одиницю універсального предметного коду, може бути випадковим, несуттєвим для цього концепту саме через його суто особистісної, індивідуальної природи, але, тим не менш, він виконує, кодуючи, знакові функції для концепту в цілому.

Зважаючи на це, концепт народжується як одиниця універсального предметного коду, яка і

залишається його ядром. Ядро поступово огортається, обволікається шарами концептуальних ознак, що збільшує обсяг концепту і насичує його зміст.

Концепт у свідомості людини виникає в результаті діяльності, досвідного пізнання світу, соціалізації та має свої складові:

- чуттєвий досвід;
- розумові операції з вже існуючими в його свідомості концептами;
- предметна діяльність людини;
- мовленнєве знання;
- свідоме пізнання мовленнєвих одиниць.

Таким чином, концепт – ментальне утворення, що є базовою одиницею розумового коду людини, що володіє відносно впорядкованою внутрішньою структурою та представляє собою результат пізнавальної діяльності особистості і суспільства та несе комплексну, енциклопедичну інформацію про відображуваний предмет або явище, про інтерпретацію цієї інформації суспільною свідомістю і відношенню суспільної свідомості до цього явища чи предмета.

Протягом останнього часу однією з найважливіших проблем когнітивної лінгвістики стала проблема відображення у свідомості людини цілісної картини світу, зафіксованої мовою. Людина, набуваючи досвід, трансформує його в певні концепти, які логічно пов'язуються між собою, формують концептуальну систему; вона конструюється, модифікується і уточнюється людиною безперервно. Концепти, опиняючись частиною системи, попадають під вплив інших концептів та видозмінюються. Змінюється з плином часу і кількість концептів, і об'єм їх змісту [9, с. 30].

Картина світу, яку можна назвати знанням про світ, лежить в основі індивідуальної та суспільної свідомості. Мова, в свою чергу, виконує вимоги пізнавального процесу. Концептуальні картини світу у різних людей можуть бути різними, наприклад, у представників різних епох, різних соціальних та вікових груп, різних галузей наукового пізнання. Люди, які розмовляють різними мовами, за певних обставин можуть мати близькі концептуальні картини світу, а ті, що розмовляють однією мовою – різні. Отже, в концептуальній картині світу взаємодіє загальнолюдське, національне, професійне та особистісне. Оскільки виникнення картини світу тісно пов'язане з мовою і в більшості визначається мовою, її називають мовною картиною світу. У процесі життя людини мовна картина світу перебудовується концептуальною та формою її, тому що людина здатна розуміти світ та саму себе завдяки мові. Саме в мові закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і національний. Під концептуальною картиною світу лінгвісти розуміють: сукупність знань про світ, яка набувається в процесі діяльності людини; способи та механізми інтерпретації нових знань. Мовна картина світу – це загальнокультурне надбання нації, вона структурована, багаторівнева,

нею зумовлена комунікативна поведінка, розуміння зовнішнього і внутрішнього світу людини [8, с. 102].

Концептосфера – це чисто розумова сфера, що складається з концептів, що існують у вигляді розумових картинок, схем, понять, абстрактних сутностей, узагальнюючих різноманітні ознаки зовнішнього світу [8, с. 140]. Мовна картина світу – це та частина концептосфери, яка одержала вираження за допомогою мовних знаків, сукупність значень, переданих мовними знаками цієї мови [9, с. 135]. Зіставлення різних мовних картин світу дозволяє побачити загальнолюдські універсалії у відображенні, оточуючого людей світу і в той же час дає можливість побачити специфічне, національне, а потім і групове, і індивідуальне в наборі концептів та їх структуризації.

Структура концепту включає в себе:

- образний компонент;
- інформаційний зміст;
- інтерпретаційне поле.

Образний компонент у структурі концепту двоскладовий: перцептивний образ – зорові, тактильні, смакові, звукові і нюхові образи; когнітивний (метафоричний) образ – когнітивний чуттєво-наочний образ, який наповнює абстрактний концепт конкретним образним змістом, що дозволяє закріпити його в універсальному предметному коді мислення.

Інформаційний зміст концепту включає мінімум когнітивних ознак, що визначають основні, найбільш важливі відмінні риси концептуалізуючого предмета чи явища. Інформаційний зміст багатьох концептів близький до змісту словникової дефініції ключового слова концепту.

Інтерпретаційне поле концепту включає когнітивні ознаки, які в тому чи іншому аспекті інтерпретують основний інформаційний зміст концепту, впливають з нього, представляючи собою деяке підсумкове знання, або оцінюючи його. Виділяють такі зони інтерпретаційного поля:

- 1) оціночна зона – об'єднує когнітивні ознаки, які виражають загальну оцінку, естетичну, емоційну, інтелектуальну і т. ін.;
- 2) енциклопедична зона – об'єднує когнітивні ознаки, що характеризують ознаки концепту, потребують знайомства з ним на базі досвіду, навчання;
- 3) утилітарна зона – об'єднує когнітивні ознаки, що виражають утилітарне, прагматичне ставлення людей до денотату концепту, знання, пов'язані з можливістю та особливостями його використання для практичних цілей;
- 4) регулятивна зона – об'єднує когнітивні ознаки, які приписують, що треба, а що не треба робити у сфері, що покривається концептом;
- 5) соціально-культурна зона – об'єднує когнітивні ознаки, що відображають зв'язок концепту з побутом і культурою народу: традиціями, звичаями, конкретними діями літератури і мистецтва;

б) пареміологічна зона – сукупність когнітивних ознак концепту, об'єктивованих прислів'ями, приказками та афоризмами.

Крім структури концепту, важливим є також питання класифікації або типології. Пошуки визначення концепту, його ментальної специфіки були тісно пов'язані з проблемою класифікації концептів, якій дослідники приділяли велику увагу. На сьогодні існує велика кількість робіт присвячених цьому питанню, в яких розкриваються різні підходи до його вирішення. На наше переконання, найбільш важливо розрізнити концепти за типом знання, відображення дійсності, яке вони закріплюють, оскільки саме від цього залежать методи виділення та опису концептів. Проведене дослідження в цій галузі дозволяє запропонувати таку типологію концептів:

– концепти – уявлення – об'єктивуються у мові переважно лексичними одиницями конкретної семантики. Про те, що смислова сторона подібних одиниць репрезентує саме уявлення, свідчать словникові дефініції цих лексем, багато з яких практично складаються з перерахування чуттєво сприйманих ознак предмета номінації;

– схема – концепт, представлений деякою узагальненою просторово-графічною або контурною схемою;

– поняття – концепт, який відображає найбільш загальні, істотні ознаки предмета чи явища, результат їх раціонального відображення і осмислення;

– фрейм – мислимий у цілісності його складових частин багатокомпонентний концепт, сукупність стандартних знань про предмет або явище;

– сценарій – послідовність кількох епізодів у часі; це стереотипні епізоди з ознакою руху, розвитку;

– гештльт – комплексна, цілісна функціональна розумова структура, що впорядковує різноманіття окремих явищ у свідомості.

Також істотною для лінгвокогнітивних досліджень виявляється класифікація концептів за їхню приналежністю до певних груп носіїв. З цієї точки зору виділяють універсальні концепти та національні концепти. Існують також групові, вікові, гендерні, професійні, індивідуальні концепти.

Висновки. Когнітивна лінгвістика успадкувала набуток всіх мовознавчих парадигм, що існували до неї, та розвиває разом із філософією та психологією існуючі проблеми зв'язків між мовою та мисленням, але розглядає їх у таких категоріях як знання, мовні різновиди знань, мовні способи репрезентації знань, процедури оперування знаннями, ментальні структури. Когнітивна лінгвістика наголошує на тому, що частиною когнітивної здатності особистості є її мовна здатність. Таким чином, можна дійти висновків про те, що для когнітивної лінгвістики притаманні такі настанови: виходи в інші науки, вивчення мови з метою пізнання її носіїв, вивчення різноманіття функцій мови, пояснення мовних явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскольдов С. Концепт и слово / С. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. – М.: Просвещение, 1997. – С. 267–279.
2. Залевская А. А. Психологический подход к проблеме концепта / А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 12–16.
3. Карасик В. Базовые характеристики концептов. Антология концептов / В. Карасик, Г. Слышкин. – Волгоград: Парадигма, 2005. – 243 с.
4. Карасик В. Языковые концепты как измерения культуры / В. Карасик. – Архангельск: Гнозис, 1997. – 475 с.
5. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі / М. Кочерган // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24–29.
6. Куликова И. Введение в металингвистику. Лингвистическая терминология в коммуникативно-прагматическом аспекте / И. Куликова, Д. Салмина. – СПб.: САГА, 2002. – 352 с.
7. Кубрякова Е. С. Концепт. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. Кубрякова, В. Демьянков и др. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – С. 90–93
8. Маслова В. Лингвокультурология: [уч. пос. для ст-в высш. учеб. заведений] / В. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
9. Попова З. Когнитивная лингвистика / З. Попова, И. Стернин. – М.: Восток–Запад, 2007. – 314 с.
10. Степанов Ю. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. Степанов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 40–76.
11. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики / І. Б. Штерн. – К.: АртЕк. – 1998. – 336 с.

© Удовіченко Г. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 14.04.2014 р.

УДОВІЧЕНКО Ганна Михайлівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри англійської мови з методикою викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет», м. Кривий Ріг.

Коло наукових інтересів: когнітивна лінгвістика, методи дослідження концептів.